

УДК 070.489(438.41):[94:323.1-058.65](477.82:438)»1943/1944»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.10>

МАТЕРІАЛИ ПРО НАСИЛЬНИЦЬКІ СМЕРТІ У ГАЗЕТИ «ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ» (1943–1944): ВІДГОМІН ПОДІЙ І СПОСОБИ ЇХ ВИСВІТЛЕННЯ

Головата Лариса,

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник

Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника

ORCID ID: 0000-0001-6563-3835

Статтю сфокусовано на вивченні єдиної у роки Другої світової війни регулярної газети для українського населення люблінського округу Генеральної губернії – «Холмська земля» (1943–1944). Проаналізовано окремих сегмент змісту видання – некрологічні матеріали. Назагал у 82 числах тижневика «Холмська земля» опубліковано не менше 210 посмертних звісток. Із них незначну кількість – 23 некрологи – присвячено особам, які померли природною смертю, у поважному віці або від хвороби. Частина їх повідомляла про місцевих мешканців, але також про втрати в інших округах – примітних своєю діяльністю діячів науки, культури, фінансової і господарської ділянки, медицини тощо. Переважна більшість некрологів стосувалася осіб, які загинули від воєнних і різного роду насильницьких дій, а саме – езекуцій німців за присудами спеціального суду у Львові, що мало слугувати пересторогою для населення Генеральної губернії; полеглих на німецько-радянському фронті українських бійців і найбільше – втрат цивільного населення від насильницьких дій польських бойовиків та невстановлених злочинців.

Газетні публікації містять цінні й мало відомі біографічні деталі, подробиці про діяльність загиблих осіб у роки німецької окупації, перелік заслуг, характер і резонанс скоєних убивств, перебіг похоронів тощо. Натомість україн мало свідчень оприлюднено про мотиви і причини насильницьких дій, що було пов'язано з проходженням дописів через цензурні механізми. Газета вперше вивела в публічну площину чимало персональних даних про загиблих українців, у багатьох випадках запобігши їх забуттю. Цей сегмент змісту, однак, не є достатнім джерелом для репрезентативного представлення українських утрат, хоча вкупі з численними документами тогочасних допомогових структур надав свого часу первинний матеріал для закумулювання таких даних в еміграції і згодом у сучасних дослідженнях.

Ключові слова: Друга світова війна, регіональна газета, Холмщина й Підляшшя, польсько-українське протистояння, вбивства на етнічному ґрунті.

Holovata Larysa. Materials on Violent Deaths in the Newspaper «Holmska Zemlia» (1943–1944): Reflection of Events and Methods of Coverage

The article focuses on the study of the sole regular newspaper during the Second World War for the Ukrainian population of the Lublin District of the General Governorate – «Holmska Zemlya» (1943–1944). A specific segment of the publication's content is analyzed – obituary materials. In total, in 82 issues of the weekly «Holmska Zemlya» no fewer than 210 obituaries were published. A small number of them – 23 obituaries – are dedicated to individuals who died of natural causes, at a respectable age, or from illness. Some of them reported on local figures, but also on losses in other districts – notable figures in science, culture, finance, economics, medicine, etc. The rest, the vast majority of obituaries, concerned individuals who perished from war-related and various violent actions, namely – executions by Germans of inhabitants of the General Governorate on the orders of the special court in Lviv, which served as a deterrent to the population; those who died on the German-Soviet front, Ukrainian fighters, and most importantly – losses of the civilian population from violent actions by Polish insurgents and unidentified criminals.

Newspaper publications contain valuable and little-known biographical details, details of the activities of the deceased during the years of German occupation, a list of merits, the character and resonance of the committed murders, the course of funerals, etc. However, extremely few testimonies have been published about the motives and causes of violent actions, which was associated with the passage of materials through censorship mechanisms. The newspaper first brought to the public sphere a considerable amount of personal data about deceased Ukrainians, in many cases preventing their oblivion. However, this segment of content is not a sufficient source for a representative representation of Ukrainian losses, although, together with numerous documents from the relevant aid structures at that time, it provided primary material for accumulating such data in the emigration and later in contemporary research.

Key words: WWII, regional newspaper, Holmschyna and Podlachia, Polish-Ukrainian confrontation, killings on ethnic grounds.

Про людські жертви у Холмсько-Підляському регіоні впродовж Другої світової війни тривають довкола політичні дискусії та існує обширна наукова, документальна й мемуарна література. Наголошено на окремих сучасних працях, хоча багато вартісних студій із міркувань обсягу залишиться поза історіографічним переліком. До найважливіших належать: дослідження й опубліковані документи

у тритомнику Ю. Макара, М. Горного, В. Макара та А. Салюка «Від депортації до депортації: суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)» [4–6], де окреме місце відводиться періоду Другої світової війни; збірник «Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння» [8]; мемуарний том «Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948» [19]. Ці публікації спеціальну увагу приділяють проблематиці втрат цивільного населення. Донедавна такі відомості не були систематизовані і подавались уривчисто. Вартісною у цьому сенсі є стаття І. Галагиди, яка запропонувала фундаментальне осягнення виміру українських жертв на Люблінщині через створення персональної бази даних із відомих списків – архівних і надрукованих, а також преси, спогадів, досліджень, Інтернет-ресурсів тощо [9, с. 233]¹. Сформульоване завдання згодом утілилося в першому випуску серії «Жертви польсько-українського протистояння у 1939–1947 рр.» [28]. Згадані й інші публікації і джерела – вельми значущі для широкого спектру досліджень, пов'язаних з історією України та Холмсько-Підляського регіону, натомість нас цікавить характер подання місцевих подій у пресі, а саме – у єдиній тоді регіональній газеті «Холмська земля», під оглядом висвітлення випадків загибелі людей від насильницьких дій.

Загалом у 82-х випусках тижневика було опубліковано не менше 210 некрологічних звісток. Із них лише незначна кількість присвячена особам, померлим природно – у поважному віці або від хвороби: місцевим діячам допомогових структур, кооперації, заслуженим селянам, а також примітним своєю діяльністю мешканцям інших дистриктів (галицького, краківського, варшавського і радомського) – діячам науки, культури, фінансової і господарської ділянки, медицини тощо. Серед них такі постаті, як Василь Сімович, Маріян Панчишин, Йосиф Застирець, Осип Боднарівич, Антон Горбачевський та ін. Разом уміщено 23 такі звістки, решта – переважна більшість – стосувалася осіб, які загинули від воєнних і різного роду насильницьких дій.

Окрему групу становлять оголошення про страти німцями мешканців Генеральної губернії за присурами спеціального суду у Львові. Ці т. зв. кари смерті на суспільних шкідників оприлюднювалися через газети з вказанням провин і мали слугувати пересторогою для населення. Восени 1943 р. «Холмська земля» оголосила про п'ять езекуцій – за крадіжки поштових пакунків і порушення поштової таємниці, вбивства та крадіжку лісу і спротив властям.

Некрологи ще однієї групи повідомляли про полеглих на німецько-радянському фронті українських бійців. Разом ішлося про сімох вояків, серед них – п'ятьох дивізійників, усі вони, за винятком талановитого журналіста Бориса Ольхівського, були родом зі Станіславщини, не мали стосунку до регіону, тож, вочевидь, ці згадки були передруками з інших газет.

Більшість некрологічних нотаток стосувалася втрат цивільного населення від насильницьких дій польських бойовиків та невстановлених бандитів. 4 квітня 1943 р. було вперше надруковано цілий список місцевих жертв – п'яти українців, убитих 28 лютого, у ніч із 1 на 2 березня та 21 березня в населених пунктах Грубешівського повіту – Потуржині, Шістці і Грубешеві. Серед них названо двох активних селян, поліціанта і відомих, з яскравими біографіями, прибулих із Галичини діячів: Франца Бориса, сотника Армії УНР, січового стрільця, що на початку 1941 р. став війтом у Потуржині, та Миколу Струтинського, адвоката, який у січні 1941-го обійняв посаду голови УДК в Грубешеві, був поранений 19 березня під час атак поляків і 23 березня помер від ран у шпиталі. Тіло загиблого відвезли до Буська, де він перед війною мав адвокатську практику. У пізнішій нотатці про панахиду було вказано, що Микола Струтинський «замордований у підступний спосіб» [3].

Згодом, 11 квітня, вийшла згадка про загибель Якова Гальчевського-Войнаровського, командира Подільської повстанської групи УНР, із 1930 р. – контрактового майора Польського війська, а під час німецько-польської війни командира батальйону Brodnica. Його було вбито 22 березня, з інтервалом у два дні по тому, як здійснено замах на Струтинського. Про шокуючі обставини, запеклий і героїчний опір у нерівній боротьбі й узагалі про те, що смерть була насильницькою, на цьому етапі газета не повідомила, вказавши, що військовик «згинув трагічно» [30]. Про розправу, вчинену 17 березня в с. Корхові Білгорайського повіту над вчительським подружжям Івана й Ольги Боднар у числі від 17 квітня відзначено, що вони загинули «з рук скритовбивників», залишивши «на ласку долі» двох малолітніх дітей.

Отже, на вбивства в регіоні газета реагувала із запізненням, почавши фіксувати злочини, скоєні щойно, у березні 1943 р. Неповороткість у підготуванні оперативного блоку хоча і не могла бути нормою для тижневика, та надалі стала постійною практикою. Утім, для вчасного оприлюднення інформації мали існувати об'єктивні перешкоди.

¹ Серед використаних періодичних видань автор особливо відзначив якраз «Холмську землю», а також щоденник «Краківські вісті» та «Звіdomлення з Холмсько-Підляської епархії».

Разом за січень-березень 1943 р. було висвітлено вісім епізодів загибелі мешканців Грубешівського і Білгорайського повітів від рук польських боївків. Натомість реальна ситуація набрала значно серйозніших розмірів. Для порівняння: тільки у двох згаданих повітах на короткому утинку від січня до березня 1943 р. зафіксовано 77 загиблих, із них – 51 вбитий польськими бойовиками, 26 – німецькими жандармами і 5 – невстановленими злочинцями². 20 і 29 березня загинули ще два діячі УДК у Грубешеві – муж довір'я Михайло Новосад і підреферент Тимофій Стахурський, смерть яких не могла залишитися непомітною для громади, однак газета про них не повідомила, а жодна з уміщених нотаток не з'ясовувала виконавців злочинів.

Наступною подією, яка сколихнула громадськість, був замах у ніч із 22 на 23 травня на визначного громадянина – сенатора Івана Пастернака. Важко поранений діяч, який за німців очолював УДК у Білій Підляській, Українське учительське об'єднання праці й місцеву кооперацію, помер у лікарні 25 травня 1943 р., тоді як тижневик вперше повідомив про замах лише 13 червня, описавши у посмертній згадці похорон і останні заслуги Пастернака. Про виконавців убивства газета написала як про «невідомих злочинців» [16].

Інкони додатково, навздогін за некрологами, про особливо заслужених, за оцінками газети, діячів виходили розлогі публікації, з яких можна почерпнути подробиці про діяльність за німецької окупації та певні обставини загибелі цих осіб. Так, наприклад, через місяць після замаху на Івана Пастернака було оприлюднено, що «[...] одна куля прошила голову, друга застрягла в легенях. У непритомному стані перевезено його до лікарні в Білій, де він і помер 25 травня ц. р., бо був смертельно ранений й ніякі лікарські заходи не могли йому врятувати життя» [29].

Водночас повним мовчанням газета обійшла травневі трагедії українських сіл Грубешівського повіту, постраждалих від розправ відділів АК: 6-го – у Моложеві, де було спалено 60 господарств і загинули 12 осіб, 26–27-го – у Стрільцях, де згоріло 80 господарств і вбито 22 особи. І тільки всередині літа в одному з дописів завуальовано згадується злочин у Стрільцях у контексті візиту, який за дорученням архієпископа Іларіона здійснили члени Холмсько-Підляської духовної консисторії Іван Левчук і Григорій Метюк, до поранених від «ворожих куль» мешканців Стрільців – «попарених в часі пожежі села з кінцем травня ц. р. підчас нападу на село і спалення його» [7]. Потерпілі в той час перебували на лікуванні у холмській лікарні св. Миколая. Хто і за яких обставин спалив село, допис не з'ясовував. Прізвища жертв, яких відідали церковні ієрархи, у дописі не зазначені. Персонально із 22-х загиблих у Стрільцях тижневик назвав лише члена УОТ Андрія Гармату [1], а напад на інше село – Моложів – не згадав зовсім.

Перший великий перелік убитих газета подала 4 липня 1943 р. під заголовком «Загинули на стійці». Десять осіб із Володавщини були вбиті в травні – на початку червня, серед них – солтис, три працівники волосних управ, муж довір'я, два поліціанти та ще три – звичайні селяни.

У другій половині літа 1943 р. кількість таких повідомлень виростає, і водночас на шпальти просочується все більше деталей про жорстокість розправ. Частину вбивств скоєно на робочих місцях, «на стійці», як писала газета. Наприклад, поляки ліквідували Остапа Бурку, «родовитого лемка» [2], який відіграв помітну роль у відновленні українського життя і становленні системи охорони здоров'я на Підляшші. Абсурдне вбивство сорокарічного директора лікарні в Любартові, вчинене 20 серпня 1943 р., стало для громади великою втратою. Додаткові подробиці оприлюднено в документальному корпусі з фонду Володимира Кубійовича, вміщеному у виданні «Від депортації до дебортації». У телефонограмі, що надійшла від представника УЦК при губернаторі люблінського дистрикту Льонгина Голейка в організаційний відділ УЦК 20 серпня 1943 р., зазначено: «[...]С]ьогодні рано о год. 9-тій замордували бандити дра Бурку, директора шпиталю в Любартові. До шпиталю зголосилося 3-ох особняків, які заявили, що вони є з кримінальної поліції, втягнули бл. п. дра Бурку до авта і тут замордували» [6, с. 516].

Інших жертв вистежено і вбито в дорозі, коли вони переміщувались із одного населеного пункту в інший. Саме так підстерegli Дмитра Скубія, який від початку німецької окупації займав різні пости: у кінці 1939 – на початку 1940 р. брав участь в організації шкільництва, заснував у Чулчицях Великих кооператив «Дніпро», далі, закінчивши адміністративний курс у Любліні в 1940-му, став війтом волості Кривоверби на Володавщині і, врешті, з осені 1942-го займав посаду керівника реферату суспільної опіки при холмському УДК. Був убитий вранці, коли повертався на велосипеді в Холм із Чулчиць Великих, де мешкала і вчителювала його дружина [13].

² Зокрема, у Білгорайському повіті за січень-березень загинули принаймні 18 осіб, 9 – від рук поляків і 9 – від німців: у селах Обші (4), Олександрові (3), Рожанці (9), Теплиці (2); у Грубешівському повіті – принаймні 59 осіб, 37 – від рук поляків, 17 – від німців, 5 – від невстановлених убивць: у селах Верешині (1), Вороновичах-Пасіці (10), Гдешині (16), Голуб'ї (1), Кіщині (1), Крилові (1), Модрині (1), Пересоловичах (1), Посадові (1), Потуржині (8), Ратиборовичах (1), Старому Селі (2), Стрільцях (2), Теремці (2), Тересині (1), Терещанах (3), Турковичах (1), Ухані (1), Ярославці (1) та м. Грубешеві (3). Усі цифри виведені за дж. [28].

Наприкінці літа – на початку осені 1943 р. постраждали три працівники повітового союзу українських кооперативів у Томашеві: директор, прибулий із Галичини Іван Сосенко [17], молодий бухгалтер Сергій Бречко [26] і службовець-млинар Степан Конопа [26]. Згодом загинув директор союзу кооперативів у Володаві Іван Міщук. У дописі про це останнє вбивство кореспондентка Євгенія Янчевська писала з неприхованою безпорадністю як про невідворотне явище в житті терену: «Люди, як муравлі, тихо-спокійно працюють, щоб двигнути край із занепаду, а приходять хтось і чоботом душить по муравлиську... Що вчора ще всі бачили людину усміхнену, здорову, привітну, а сьогодні вона лежить скривавлена...» [31].

Зовсім виразно масштаб катастрофи стало видно зі сторінок числа за 14 листопада 1943 р., коли було оприлюднено інформацію про велику кількість загиблих у жовтні, разом 26 осіб, окрім того, йшлося і про характер акцій – винищення родин, а не лише окремих, активних у громадському житті осіб. Це були сім'ї Печенігів у Кельцях (4 особи) і священника Павла Швайки у містечку Грабівці. У другому випадку газета наголосила на особливу жорстокість, констатувавши, що жертви були «замордовані в нелюдський спосіб». Про це звіряче вбивство були зібрані й опубліковані свідчення в повоєнних джерелах, а 2003 р. Польська автокефальна православна церква канонізувала отця Павла Швайку і його дружину Іоанну разом з іншими мучениками Холмщини й Підляшшя.

У значно більшому обсязі дані про ініціаторів і виконавців оприлюднено вже по війні. Лише в рідкісних випадках газета вказувала, що вбивці належать до польського табору. У повідомленні про смерть Андрія Гармати зазначено, що цей мешканець с. Стрілець, член надзірної ради місцевого УОТ загинув у ніч із 27 на 28 травня 1943 р. «на власному подвір'ю мученицькою смертю від злочинної кулі **польської банди**» [1]. Про смерть Миколи Заремби із села Нових Бучиць Біло-Підляського повіту вказано: «[24 червня] перед вечером на дорозі, коло Константинова, коли Покійний вертався з ярмарку з Лосич додому над'їхав якийсь роверист (**поляк**) та з окриком «рєнце до гури, бо бенде стшелєць!» – почав відразу стріляти на Миколу Зарембу, 60-літнього старця, віддаючи кілька смертельних вистрелів револьверових... Забитий Микола Заремба, облятий застиглою кров'ю, перележав довший час до прибуття родини» [21]. Щоправда, у матеріалі не артикульовано, кому належать ці свідчення і хто був очевидцем так докладно описаного вбивства.

Найчастіше газета повідомляла про розправи, здійснені в помешканнях жертв, наприклад як чотири бандити, увірвавшись до хати в ніч із 20 на 21 вересня 1943 р., на очах стареньких батьків убили братів, селян Івана й Павла Крихів (село Кобилє, волость Рейовець Холмського повіту) [15; 23].

Про мотиви ліквідації тих чи інших осіб йдеться в дуже поодиноких випадках. Наприклад, газета увиразнила моменти, які могли стати причиною вбивства у ніч із 18 на 19 вересня 1943 р. Григорія Погорецького – управителя української народної школи, колишнього старшини УГА, прибулого на початку німецької окупації із Сокальщини у холмське село Сілець, де він не тільки вчителював, але і втягнувся в інші ділянки життя, зокрема в протистояння з поляками, про що чітко вказано: «Разом із молодим і енергійним місцевим селянином, Віктором Ковальчуком, що згинув теж цієї самої ночі в Сільці, відобрав від поляків польський народний дім, що його збудовано з матеріалу зі зруєної поляками місцевої православної церкви та з цього матеріалу й із окремо докупленого селянами поміг збудувати нову православну церкву в Сільці» [12]. Однак здебільшого причини насильницьких смертей газета замовчувала або обходила загалі: «загинув трагічною смертю», «помер від важких ран», «пролив неповинну кров», «поляг від кулі злочинця», «згинув від скритовбивчої руки» і т. п.

В окремих матеріалах є повідомлення про анонімні погрози українським учителям і биття вікон в українських школах. Автори перестерігали, що «ворог не спить і свою руйнівну працю продовжує» [20]. Хто цей ворог було зрозуміло для всіх читачів газети, які перебували всередині міжетнічної війни, суть і справжній розмах якої місцева газета відображала вкрай незначною мірою.

Водночас дані про українські втрати значно скрупульозніше назбирувалися у структурах УЦК. Навіть була спроба надати розголосу масовим убивствам на Люблінщині, вмістивши реєстр жертв у щоденнику «Краківські вісті». Йдеться про так званий список п'ятисот – внутрішній документ УДК у Любліні, впорядкований 22 січня 1944 р., із прізвищами осіб, загиблих у дистрикті впродовж 1942–1944 рр. 7 лютого 1944 р. представник УЦК у Любліні Володимир Левицький надіслав в «Українське видавництво» машинопис реєстру жертв із проханням надрукувати його у щоденнику «Краківські вісті». При цьому Левицький висунув низку вимог, які належало беззастережно дотримати, щоб підкреслити скорботний характер публікації і вшанувати загиблих, та виключив будь-які редакційні зміни чи скорочення: «Ці наші діячі та їхні родичі заслужили собі на те, щоби в увічненні нашої історії цих земель прізвища борців опинилися в серйозному, прозорому переліку. Перед датами смерті ласкаво прошу додати гарні хрестики. Якби Ваше видавництво не могло надрукувати такий список у точній відповідності до нашого прохання, прошу його взагалі не друкувати, а рукопис повернути нам» [9, с. 240]. Публікуючи згадане документальне свідчення, історик І. Галагіда констатував, що з невідомих причин такий список не з'явився на шпальтах

«Краківських вістей», але після війни часто передруковувався в еміграційних виданнях, а зі здобуттям незалежності – і в Україні. Ймовірною перешкодою для вчасного оприлюднення став відділ пропаганди. Окупаційні цензурні механізми не могли допустити вміщення для широкої аудиторії, у найтиражнішій і найпопулярнішій газеті, настільки цілісного, чіткого й переконливого посилу, який унаочнював масштабний і жорстокий міжетнічний конфлікт, масове винищення українських діячів та цивільних осіб у люблінському дистрикті. Такий матеріал скомпрометував би окупаційну владу, що виявилася неспроможною зберегти контроль над ситуацією у зоні своєї відповідальності – у Холмсько-Підляському регіоні і Генеральній губернії загалом, але при цьому імітувала силу і впливовість перед вищими інстанціями. Так, Ганс Франк, доповідаючи в лютому 1944 р. в Берліні про поточний момент у підвладному адміністративному утворенні, відрепортував: «[...]М]и всі труднощі в Генеральній губернії опанували в такій мірі, що можна оправдати тезу про те, що Генеральна губернія являється сьогодні одною із найспокійніших смуг загальноєвропейського простору» [14].

Однак на вшанування пам'яті загиблих діячів ініціювали іменні фонди їхні співгромадяни: УЦК – стипендію імені Миколи Струтинського для вступу молоді з Холмщини й Підляшшя до «всіх родів шкіл, без різниці полу, походження та віросповідання» [27]; УДК у Грубешеві – місцеві фонди на честь загиблих Миколи Струтинського, Якова Гальчевського-Войнаровського, Франца Бориса, вїтїв с. Молодятич Євграфа Яроша та с. Ухані Мирона Шиховича, а також командира підрозділу батальйону «Нахтігаль» Романа Кашубинського, родом із Сокальського повіту, який загинув у бою з радянськими партизанами 29 вересня 1942 р.; УДК у Білій Підляській – стипендійний фонд, який ушановував пам'ять жертв Підляського краю від бандитських нападів у 1942/43 рр. і був названий на честь найстаршого загиблого підляшанина Івана Пастернака. Газета інформувала, що місцеві молоді люди можуть одержати стипендію для освітніх потреб на конкурсних умовах, наприклад: «Фонд засилюється жертвами інституцій, поодиноких осіб, дотаціями УДК та інших установ. Як першу жертву на цей фонд призначається даток у висоті 1300 зол., зложений вдовою Анною Пастернак. Метою створення стипендійного фонду є дати змогу незаможній, а пильній молоді Підляшшя студіювати у фахових, середніх і високих школах. Одна стипендія виносить 300 зол. місячно» [18].

Належить указати також на матеріали про насильницькі смерті, не спровоковані польсько-українським протистоянням, проте значущі з погляду релігійної ситуації в регіоні. Одну з них газета описала з певними подробицями, які, проте, з погляду новознайдених джерел і сучасного трактування [11], вочевидь, можуть не відповідати фактичному перебігу події. Йдеться про вбивство 7 травня 1943 р. митрополита Волинського й Житомирського Олексія Громадського та розлогу некрологічну статтю, присвячену ієрархові [22]. Епізод був резонансним і сприймався в контексті протистояння двох православних церков, які тоді утвердилися серед українського населення: Автономної православної церкви (АПЦ, т. зв. «автономістів»), яка зберігала канонічну єдність із московською патріархією і яку очолював Олексій Громадський, та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ, «автокефалістів»), канонічно пов'язаної з Польською автокефальною православною церквою. Німці не перешкоджали оформленню УАПЦ, яке відбувалося впродовж жовтня 1941 – лютого 1942 р. і предстоятелем якої був Полікарп Сікорський, убачаючи в ній противагу АПЦ. Ці дві церковні структури перебували в найглибшому конфлікті, який окупанти до певного часу розпалювали, запобігаючи можливим об'єднаним тенденціям і створенню єдиної православної церкви в Україні. Конфліктні настрої поширилися і серед населення, тоді як окремі ієрархи розуміли згубність церковної ворожнечі й ситуативно схилилися до доцільності поєднання. Власне, під тиском обставин і на тлі розгортання Української повстанської армії, щоб не наражувати служителів московської церкви на небезпеку фізичного знищення, яка йшла від українських партизанів, 8 жовтня 1942 р. Олексій Громадський підписав у Почаївській лаврі т. зв. Акт поєднання церков, ініційований ієрархами УАПЦ. Однак унаслідок тиску одновірців він невдовзі свій підпис відкликав (докладно про це див. у двох публікаціях В'ячеслава Гордієнка, який запропонував можливі версії вбивства, врахувавши також свідчення, оприлюднені в еміграції). Так, у спогадах провідника УПА на Кременеччині курінного Максима Скорупського вказано на відповідальність за ліквідацію ієрарха групи осіб із підрозділу формації ОУН-М Миколи Недзведського, у якій тоді перебував і сам мемуарист. Він докладно описав акцію, вважаючи її «фатальною помилкою» попри те, що акцентував на руйнівній ролі «автономістів» і їхнього очільника, метою яких, з одного боку, було втримати українських православних у канонічній залежності від Москви, а з іншого – через співпрацю з німцями, поборювати українізаційні зусилля УАПЦ. В. Гордієнко дійшов висновку, що право на існування мають кілька версій: убивство, ініційоване керівництвом УАПЦ, випадкова загибель під час бойової акції партизанів УПА проти нацистів, а також і та, що німці позбулися митрополита за посередництвом українських партизанів. Мотивами окупантів було запобігти в такий спосіб українізації для них небажаному оформленню єдиної православної церкви в Україні, позбавити АПЦ керівництва та дискредитувати цю релігійну структуру в очах вірян [11, с. 84].

Згадані версії не відповідають авторизації вбивства у «Холмській землі», яка в анонімній некрологічній статті впевнено приписала його більшовикам, а мотивом уважала запобігання викриттю злочинів режиму, у яких був обізнаний митрополит [22]. У матеріалі також підкреслено, що Холмсько-Підляська земля дала двох ієрархів для православної церкви – єпископа балтського Амвросія (Гутка) з містечка Тишівців (пов. Замостя) і волинського митрополита Олексія Громадського із села Докудова (пов. Біла Підляська).

Версія про замовлення з боку УАПЦ дисонує з тогочасним публічним пошануванням митрополита, принаймні на рівні вищих ієрархів. Звісно, міг це бути суто позірний жест, викликаний небажанням демонструвати внутрішньоцерковний розбрат і підігрівати ворожі настрої серед обох відгалужень православних вірян. Хай там як, але прикметним у цьому сенсі є повідомлення в газеті про відправлення 16 травня в Холмському соборі літії за спокій душі Олексія Громадського. У поминальному заході взяв участь архієпископ Іларіон, який пам'яті загиблого ієрарха присвятив свою проповідь, та ще шість священників і три диякони [22].

Між описами вбивства, викладеними в газетному некролозі і даними про подію, реконструйованими сучасними дослідниками, наявні відмінності. Газета вказувала, що замах стався на шляху в лісі, коли митрополит виїхав зі свого звичного місця перебування в Почаєві на службову візитацію в іншу парафію. В. Гордієнко з'ясовує, що митрополита напередодні загибелі викликав у Луцьк генеральний комісар округи Волинь-Поділля Гайнріх Шене, надавши для переїзду автомобіль без охорони [11, с. 83]. У газеті згадано, що митрополита було «обстріляно з машинного кріса й убито усіх, хто був у авті, цебто митрополита, його секретаря й шофера» [22]. В. Гордієнко наводить низку фактів, із яких випливає, що в машині, окрім Олексія Громадського і водія Олександра Мельничука, їхав ще протоієрей Федір Юркевич із перекладачем Марком Жихаревим. Авто обстріляли розривними кулями біля станції Смига, унаслідок чого смертельно поранений ієрарх помер від втрати крові. Також було обстріляно машину з німецькими солдатами, яка їхала слідом, та поранено кількох німців [11, с. 83].

Публічне звинувачення у вбивстві Олексія Громадського, яке газета адресувала більшовикам, не обросло тоді жодними іншими деталями чи додатковими аргументами. Натомість найновіші історичні розвідки розглядають версію про московський слід у цій операції як цілком імовірну. Ураховуючи присутність радянської агентури і в повстанському русі, і в середовищах АПЦ і УАПЦ, беручи до уваги факти біографії самого Максима Скорупського, а конкретно – його перехід від радянських партизанів до повстанського загону під командуванням мельниківця Миколи Недзведзького та певні нез'ясованості у його ж таки спогадах, у пізнішій публікації – 2019 р. – історики виклали ще одну можливу версію: про наявність у групі Недзведзького агента з відповідним завданням приборати ієрарха за те, що під тиском обставин він відхилився від лінії утримування православних українців у канонічному полі московської патріархії. Це усунення давало ще один важливий ефект – виключення можливості будь-якої взаємодії між автономістами і автокефалістами [10, с. 18].

«Холмська земля» не оминула увагою вбивства ще одного, щоправда, не місцевого православного ієрарха – митрополита Віленського і Литовського Сергія (Дмитрія Воскресенського), теж приписуючи замах 29 квітня 1944 р. радянській агентурі. Сталінський режим справді міг мати претензії до діяльності митрополита, який у червні 1941 р. знехтував можливістю евакуюватися з Риги, натомість завдяки контактам із німецькою окупаційною адміністрацією відкривав там православні храми, богословські курси та використовував у публічних виступах антикремлівську риторичку. В останні роки було також викладено версію, однак не переконливу, яка усунення митрополита вважає справою рук німців, незадоволених збереженням юрисдикційного зв'язку з РПЦ і відмовою засудити обрання 26 серпня 1943 р. Сергія (Страгородського) патріархом московським.

У кожному разі насильницьку смерть цього ієрарха німці використали для розгортання інформаційної кампанії й залякування населення й духовенства червоним терором. У пропагандистському дусі тижневик описав прийом на Вавелі евакуйованих перед наступом радянської армії православних достойників, прив'язавши мотив і безпосередній побудник їхньої втечі саме до згаданого вбивства. У присутності Ганса Франка і представників уряду Генеральної губернії ієрархи-біженці кожної церковної юрисдикції взяли участь у пропагандистському ритуалі, публічно висловивши ставлення до Москви і вдячність окупаційній адміністрації за власну безпеку й увагу до потреб вірян. Промови, виголошені під час прийому, зреферовані на першій шпальті «Холмської землі» за 21 травня 1944 р.

Отже, більшість виявлених у тижневику «Холмська земля» некрологічних матеріалів пов'язана з насильницькими діями польських бойовиків і міжетнічною війною, яка становила перешкоду для відновлення українського життя регіону. У поданні такого роду інформації газета виробила відповідні патерни, використовуючи для характеристики обставин убивств такі невиразні окреслення, як «знані», «несприятливі», «загрозливі», так само ухильно висловлюючись про причини загибелі цивільних людей – «загинув трагічною смертю», «помер від важких ран», «пролив неповинну кров», «поляг від

кулі злочинця», «згинув від скритовбивчої руки». Тижневик здебільшого не вказував на міжетнічний характер і реальний вимір кривавих сутичок у регіоні. Лише в лічених випадках зафіксовано, що виконавці розправ належали до польського табору. Такий спосіб подання інформації був характерний для всіх легальних газет періоду німецької окупації. Скупі відомості про вбивства вони вміщували із запізненням, усе ж уперше вивели в публічну площину чимало цінних подробиць про громадську роботу загиблих за німецької окупації осіб, їхні заслуги, дати, обставини смерті, перебіг похоронів тощо.

Поки що не знайдено документальних свідчень про цензурне втручання у висвітлення міжетнічного конфлікту на Люблінщині, але є розуміння очевидності такого регулювання і мотивів цензурних органів. Адже акценти в газетних матеріалах, зроблені на етнічний характер убивств, підважували би вплив окупаційної влади, яка, імітуючи силу, створювала враження контрольованості ситуації в регіоні й підтримувала імідж Генеральної губернії як однієї з найспокійніших смуг окупованого європейського простору.

У підсумку треба підкреслити, що цей сегмент змісту далеко не повно відбиває кількість людських утрат у регіоні, тому «Холмська земля» не є достатнім джерелом для їх репрезентативного представлення. У значно більшому обсязі факти про жертв терору включно із сукупністю газетних матеріалів були опрацьовані й оприлюднені вже після війни, в еміграції, й узагальнені в сучасних дослідженнях.

Література:

1. Андрій Гармата. *Холмська земля*. 1943. 18 липня. С. 6.
2. Баран С. Пам'яті З. Пеленського. *Холмська земля*. 1944. 30 січня. С. 4.
3. В пам'ять д-ра М. Струтинського. *Холмська земля*. 11 квітня. С. 6.
4. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1: Дослідження. Чернівці : Букрек, 2011. 880 с.
5. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 2. Чернівці : Букрек, 2014. 900 с.
6. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 3. Чернівці : Букрек, 2015. 960 с.
7. Відвідини ранених. *Холмська земля*. 1943. 4 липня. С. 5.
8. Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; голова редакційної колегії Я. Ісасвич. Львів 2003. 814 с.
9. Галагіда І. Людські втрати серед українців у люблінському дистрикті (жовтень 1939 – липень 1944): попередній аналіз статистичного матеріалу. *Наукові записки Українського католицького університету*. Ч. XIII. Сер. «Історія». Вип. 3. С. 233.
10. Гордієнко В., Гордієнко Г. Обставини загибелі митрополита Олексія Громадського. *Уманська старовина*. 2019. № 6. С. 18.
11. Гордієнко В.. Убивство митрополита Олексія Громадського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2007. № 91–93. С. 82–84.
12. Григорій Погорецький. *Холмська земля*. 1943. 3 жовтня. С. 8.
13. Дмитро Скубій. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
14. Д-р Франк про положення в Генеральній Губернії. *Холмська земля*. 1944. 20 лютого. С. 1.
15. Іван Крих. *Холмська земля*. 1943. 10 жовтня. С. 6.
16. Іван Пастернак. *Холмська земля*. 1943. 13 червня. С. 6.
17. Іван Сосенко. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
18. Конкурс на стипендії при Українському Допомоговому Комітеті в Білій на Підляшші. *Холмська земля*. 17 жовтня. С. 5.
19. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упоряд. М. Іваник. Торонто ; Львів, 2014. 392 с.
20. Литвинець М. Українське вселюдне шкільництво в Холмському повіті. *Холмська земля*. 1943. Великдень [25 травня]. С. 13.
21. Микола Заремба. *Холмська земля*. 1943. 25 липня. С. 6.
22. Митрополит Олексій Громадський. *Холмська земля*. 20 червня. С. 4.
23. Павло Крих. *Холмська земля*. 1943. 10 жовтня. С. 6.
24. Священик о. Павло Швайка. *Холмська земля*. 1943. 14 листопада. С. 8.
25. Сергій Бречко. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
26. Степан Конопа. *Холмська земля*. 1943. 17 жовтня. С. 6.
27. Стипендійна фундація імені д-ра Миколи Струтинського. *Холмська земля*. 1943. 25 травня. С. 11.
28. Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр. (Люблінський дистрикт Генеральної губернії) / упор. І. Галагіда та М. Іваник. Львів : УКУ, 2021. 720 с.
29. Ще про бл. п. Івана Пастернака. *Холмська земля*. 1943. 11 липня. С. 4.
30. Яків Гальчевський-Войнаровський. *Холмська земля*. 11 квітня. С. 5.
31. Янчевська Е. І знову втрата. *Холмська земля*. 1943. 14 листопада. 8 с.